

ELX A LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIX: UN MODEL DISTINT D'INDUSTRIALITZACIÓ (*)

Des que Anglaterra inaugurà l'era industrial a finals del segle XVIII (1), el fenomen de la industrialització ha estat objecte d'interessants reflexions, encara que la investigació real sobre el tema no va començar fins a un segle després, amb les *Lectures de industrial Revolution*, de Toynbee (2). D'aleshores ençà, la conjuntura econòmica i social des de la qual els historiadors s'han interessat pel fenomen, les preocupacions de la seua època o, com diria Ortega, la «circumstància col.lectiva», hi han determinat l'enfocament. De l'interés pels aspectes socials de la industrialització, a principis de segle, es va passar a primar-ne el paper dins els cicles econòmics, en el període d'entreguerres; de centrar-se en els camins que conduïen a la industrialització durant la dècada dels seixanta, en ple «remolí desenrotllista», quan indústria i progrés es consideraven termes sinònims, als enfocaments actuals, nascuts quan el creixement econòmic ha mostrat la cara lletja. Tota una evolució, en la qual, assenyala Jordi Nadal, la Vida ha estat mestra de la Història (3).

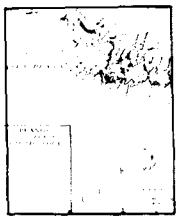
Es parla poc ja de «revolució industrial»: hom prefereix el terme, més evolutiu i menys espectacular d'«industrialització». Molts dels antics axiomes han estat qüestionats i es plantegen noves idees centrals, així com els límits del creixement o les variacions regionals que s'hi produeixen. Ja no es pensa en un model fix de desenvolupament industrial, i la investigació es dirigeix als distints caràcters d'aquest fenomen en l'espai i en el temps. Els historiadors espanyols refusen la imatge d'una industrialització del país limitada al tèxtil i la siderúrgia, i posen de relleu totes les «actividades del sector se-

(*) Aquest article és una derivació de la nostra Memòria de Llicenciatura sobre *La industrialización ilicitana en el tránsito del siglo XIX al XX*, per a la realització de la qual hem comptat amb l'ajut econòmic de l'Institut d'Estudis Juan Gil-Albert.

1 HOBSBAWN, E. *En torno a los orígenes de la revolución industrial*, Siglo XXI, Madrid, 1981, i Las revoluciones burguesas, Guadarrama, Barcelona, 1982, pp. 58-102.

2 CANNADINE, D. *El presente y el pasado de la revolución industrial inglesa, 1880-1890*, en *Debats*, IVEI, València, núm. 13, setembre 1985

3 NADAL, J. i altres, *La revolución industrial*, Crítica, Barcelona, 1988, p. 8.

cundario que, además de contribuir sustancialmente al producto industrial, han adoptado, en muchas ocasiones, las técnicas de producción y las formas de organización modernas» (4).

Ha arribat l'hora de les altres formes d'industrialització; s'hi pot citar la que des de mitjan segle XIX s'esdevingué a la Vall del Vinalopó, més concretament, la indústria espardenyera d'Elx com a sector pautador. Des dels nous plantejaments dels historiadors, l'estudi de la industrialització il.licitana pot aportar conclusions decisives tant per a la reconsideració del concepte mateix, com per a la tasca de revisió de la nostra història econòmica; del paper que ha representat el País Valencià, i especialment, les comarques del Sud, en la modernització econòmica espanyola.

Encara que el municipi il.licità s'endinsà en el segle XIX amb una prometedora artesania, essencialment tèxtil i espardenyera (5), no es veuria modificada la marcada fisonomia agrícola, fins a l'últim quart de la centúria. Les activitats econòmiques conegueren un estancament; fins i tot es pot parlar de retrocés, durant tota la primera meitat del XIX. Fou aquest un període de depressió econòmica general a Elx, així com al conjunt d'Espanya, deguda, en última instància, al fet que l'extraordinari creixement de la centúria anterior, s'havia realitzat sobre bases poc fermes, la qual cosa conduí la relació població-existències a un límit crític (6). La guerra d'Independència empitjorarà la conjuntura i el municipi patí una ona de bandolerisme i mortíferes epidèmies, especialment la de febra groga de 1811 (7).

La progressiva recuperació de l'economia local coincidí amb la segona meitat del segle, encara que la ciutat no recupera el seu dinamisme fins a les últimes dècades, i mostra un desenvolupament apreciable en la producció industrial (8). Bon indicador del canvi que vivia el municipi és la demografia: el descens d'habitants patit des de començament del segle XIX finalitza en el cens de 1877, quan es supera, finalment, el volum de població abastat en 1802 (9) i a partir d'aleshores el saldo migratori es mostra sempre favorable. Què ha canviat? En un ambient, generalitzat a tot el país, d'expansió econòmica, el municipi il.licità va començar un procés de modernització que, si bé tingué la vessant agrària, va estar protagonitzat per la indústria espardenyera.

La tradicional dotació artesana espardenyera multiplicà els efectius en passar a la segona meitat del segle, i aquest creixement quantitatiu començà prompte, en la dècada de 1870, a adquirir tints qualitatius. Les formes artesanals de producció es modificaren amb successives innovacions en la tècnica, els materials usats i l'organització del treball. Aquestes transformacions qualitatives foren especialment importants a partir de 1890. No s'estava únicament reformant l'economia: es vivia una renovació general en la vida dels il.licitans, sobretot en la ciutat, perquè la industrialització tingué un marcat caràcter urbà (10).

4 NADAL, J., CARRERAS, A. i SUDRIA, C.(eds.), *La economía española en el siglo XX. Una perspectiva histórica*, Ariel, Barcelona, 1987, p. 23.

5 GOZALVEZ, V. *La ciudad de Elche. Estudio geográfico*, Univ. València - Departament de Geografia, València, 1976, pp. 99-100.

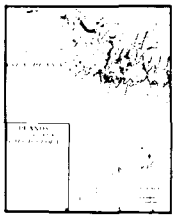
6 RUIZ TORRES, P. *Señores y propietarios. Cambio social en el Sur del País Valenciano, 1650-1850*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1981.

7 YBARRA, J.A. *Les precondicions per al desenvolupament econòmic de les comarques meridionals del País Valencià*. Instituto de Estudios Alicantinos, Alacant, 1978.

8 GOZALVEZ, V. *Op. Cit.* pp. 101-102.

9 La crisi de la primera meitat del segle XIX, també fou sentida amb força per altres poblacions de la província. Elda, per exemple, que esdevindria un dels nuclis productors de calçat més importants, no superà fins a 1885 les xifres de població de finals del segle XVIII (BERNABE, J.M. «Orígenes de la industria del calzado en el País Valenciano», en *Actes del I Congrés d'Història del País Valencià*, vol. IV, Universitat de València, 1974).

10 Es tracta d'una característica generalitzable a la majoria dels processos d'industrialització. Rosa Maria Jordà se n'ha ocupat en *La industria en el desarrollo del Area Metropolitana de Valencia*, IVEI, València, 1988.

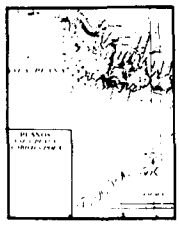
QUADRE 1
ELX: Evolució de la població absoluta

Anys	Habitants
1794	20.430
1802	19.560
1845	18.068
1857	19.533
1860	18.734
1877	19.636
1887	23.847
1897	27.308
1900	27.308
1910	30.511
1920	33.167

Font: GOZALVEZ, V., *La ciudad de Elche...*, p. 196.

Podem conéixer el ritme i les característiques d'aquest procés gràcies a les dades de la Contribución Industrial y de Comercio (11), al registre de la qual, en les matrícules per als anys compresos entre 1862 i 1899, llevat d'algunes absències, es conserva a l'Arxiu Municipal d'Elx. L'anàlisi d'aquestes dades palesa dues conclusions principals: en primer terme, la tendència ascendent seguida per les activitats manufactureres en general des de mitjan segle XIX; d'altra ban-

11 Arxiu Municipal d'Elx, secció d'Estadística.

da, el protagonisme clar de la indústria espardenyera com a cap de l'expansió. S'ha de distingir, no obstant, entre el període anterior, en què es produí un creixement fonamentalment basat en l'estructura tradicional artesana, i l'etapa iniciada amb aquesta dècada, en què les indústries fabrils contribuïren de forma decisiva a una nova expansió. Així mateix, en la dècada de 1890 es penetra en una nova fase de creixement, en la qual es donà una modernització important de les estructures productives, no només al sector espardenyer, sinó també a tot el conjunt de les activitats industrials.

QUADRE 2

Importància relativa de cada sector industrial a Elx: repartiment percentual de la quantitat tributada pel concepte de fabricació

Sector	Període 1881-90	Període 1890-99
Espardenyer	58,2	37,1
Tèxtil	11,1	25,7
Alimentari	18,3	18,7
Materials construcció	7,3	5,9
Químic	2,8	3,8
Elèctric	—	6,6
Altres	1,1	2,2

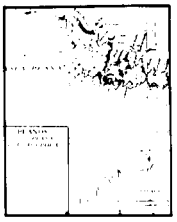
Font: Matrícules industrials dels anys respectius. Arxiu Municipal d'Elx. Elaboració pròpia de les dades.

Per raons que ja hem comentat en altres escrits (12), les matrícules industrials no reflecteixen el desenvolupament fabril fins als anys '80. Tenint-ho en compte, es pot observar al gràfic 1, a través del número d'empreses en la dècada de 1880 —en realitat des dels anys '70—, explicat per la infinitat de minúscules fàbriques d'espardenyes; un transitori descens fins als últims anys de la dècada següent, conseqüència de la racionalització i constitució d'empreses menys nombroses, però millor dotades; i un nou increment, a finals de segle, del qual són responsables les noves indústries aparegudes (electricitat, arts gràfiques, curtits...).

Així les coses, resulten inel.ludibles un parell de preguntes: Per què es donà l'endegament industrial? Per què en la segona meitat del XIX i no abans? Des del segle XVIII Elx comptava amb la base menestral, a partir de la qual es produeix l'endegament espardenyer. Pere Ibarra parla de l'existència, aleshores, de 200 pentinadors per al cànem, d'una xifra semblant de telars, i de 300 bracers dedicats al filat (13). Fou un segle de creixement demogràfic i econòmic. Quina raó explica que la industrialització es retarde tota una centúria? Perquè la producció espardenyera s'haguera desenvolupat al segle XVIII, hauria d'haver existit una demanda suficientment ampla per acabar de trencar el corsé gremial, i forçar una revisió de les tècniques i formes d'organització del treball. Amb aquesta demanda no

12 MIRANDA, J.A., La industrialización ilicitana en el trànsito del siglo XIX al XX, Memòria de Llicenciatura inèdita, Facultat de Filosofia i Lletres, Alacant.

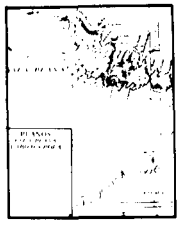
13 IBARRA, P. *Historia de Elche*, Alacant, 1895, pp. 293-294.

es comptava. El mercat nacional era encara un somni a l'Espanya del XVIII, i tampoc es disposava d'un mercat regional integrat (14). El règim senyorial present a les terres de l'antic Regne de València entrebancava l'intercanvi comercial, interferia en els mercats i esta-

14 FONTANA, J. *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*, Ariel, Barcelona, 1980.

blia privilegis monopolístics, però sobretot mantenia amb un nivell de renda molt baix la majoritària població camperola, que es veia explotada, no només pels poders senyorials, sinó també o potser més, pels rendistes de les ciutats. En conseqüència, les activitats industrials seguiren subjectes a una demanda molt rígida i limitada, estretament dependent del consum de les capes rendistes i el camperolat benestant, «suficiente para mentener unas artesanías y manufacturas tradicionales, pero no para transformarlas en industrias modernas» (15). Tanmateix, durant la segona meitat del XIX, prengué cos un vertader mercat interior, fins i tot, com ha demostrat el Grupo de Estudios de Historia Rural, per a un producte tan decisiu en l'economia espanyola d'aleshores com els cereals (16). En la formació d'aquest mercat, el ferrocarril tingué una importància fonamental, en resoldre, en part, la tradicional precarietat del sistema de comunicacions en el país (17). Paral.lelament, el conjunt de l'agricultura espanyola, és a dir, del sector econòmic en què treballava la majoria de la població i que aportava el gruix de la renda nacional (18), experimentà un progrés notable, tant als cultius tradicionals —cereal especialment—, quant a la naixent agricultura comercial, que tingué al País Valencià un dels seus principals focus de desenvolupament. En efecte, el consum dels països europeus estimulà l'expansió del sector comercial de l'agricultura valenciana, en detriment de l'autoconsum, i fomentà la innovació i millora dels conreus (20). Aquesta renovació tingué, en principi, el vi com a producte més important: entre 1875 i 1890, la fil.loxera assolà els ceps francesos, i fou la causa d'un espectacular increment de la demanda de vins espanyols; encara que l'epidèmia es traslladaria després al nostre país, la tardana aparició de la fil.loxera als ceps valencians, hi permetia gaudir d'un període d'expansió fins a principis del segle XX (21). El progrés agrari elevà la renda camperola, i l'espentà més cap al mercat, amb la qual cosa la demanda regional i nacional de béns de consum massiu, com l'espardenya, va créixer. El millorament de la xarxa de comunicacions i l'articulació d'un vertader mercat interior permeteren l'especialització productiva així com el fet que sorgiren nuclis com Elx, amb una fortíssima especialització en un determinat producte. Els beneficis obtinguts pels propietaris agrícoles, sobretot en una zona de petita propietat com era el Baix Vinalopó, i pels comerciants de la pròpia producció, crearen una acumulació de capital de caràcter modest, però disposada per a la inversió en una indústria que no exigia excessiu finançament. Les transformacions en l'agricultura anaren desocupant mà d'obra, i dirigint-la cap a la indústria. El desenvolupament industrial i econòmic en general aconseguit per altres regions, com Catalunya, oferí una xarxa comercial d'accés als mercats exteriors i un exemple a imitar pels empresaris elxans. Totes aquestes circumstàncies van concórrer, en la segona meitat del XIX, a donar lloc a «l'endegament» de la indústria espardenyera a Elx. Hi podem assenyalar una sèrie de fites decisives. En primer terme, la introducció del jute, a finals de la dèca-

15 RUIZ TORRES, P. El País valenciano en el siglo XVIII: la transformación de una sociedad agraria en la época del absolutismo, i FERNANDEZ, R. (ed.) *España en el siglo XVIII*. Homenaje a Pierre Vilar, Crítica, Barcelona, 1985, p. 210.

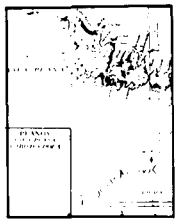
16 GRUPO DE ESTUDIOS DE HISTORIA RURAL, «Los precios del trigo y la cebada en España, 1874-1906», AA.VV. *Historia agraria de la España contemporánea. Expansión y crisis (1850-1900)*, Crítica, Barcelona, 1985.

17 GARRABOU, R. i SANZ, J. «La agricultura española durante el siglo XIX: ¿Inmovilismo o cambio?» AA.VV. *Historia agraria de la España*... pp. 55-67.

18 TORTELLA, G. «La economía española, 1830-1900», TUÑON DE LARA, M. (ED.) *Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo, 1834-1923*, Labor, Barcelona, 1986, p. 29.

20 PALAFOX, J. i CARNERO, T. *La economía del País Valenciano, 1750-1936*, en ICE, núm. 586, Madrid, 1982, pp. 21-32.

21 IBARRA, P. *Op. cit.* p. 295.

da de 1860, com a matèria primera per a la fabricació de les soles. El jute, un producte d'importació, del qual l'Índia, a través del port de Calcuta i del comerç britànic, n'era la principal abastidora mundial, permeté de rebaixar considerablement els costos de l'espardenya, i en conseqüència, d'ampliar la demanda. Pocs anys després, a mitjan dècada de 1870, la màquina de cosir Singer donà un nou impuls a la producció (22). Però durant el segle XIX, es produí la independència de la fabricació de matèries primeres per a l'espardenya, forjada al voltant de 1890, enfront de la fabricació pròpiament dita del producte, la principal innovació. L'estructura de petits tallers tèxtils per elaborar trena de cànem i jute, o lona de lli i cotó, tan dependent, a la fi, de les empreses espardenyeres (23), fou substituïda per modernes fàbriques, amb una mecanització avançada, i ben dotades de capital. En pocs anys, els telars hidràulics substituïren per complet els manuals, i el número d'empreses tèxtils es concentrà extraordinàriament. Així les coses, a la fi de segle, dels 133 telars declarats fiscalment, més del 97% n'eren mecànics, i la propietat d'aquestos últims es repartia entre sis empreses només. El capital per a la nova indústria tèxtil sorgí de l'associació. Com palesa l'estudi de Martín Sevilla, la majoria d'aquestes fàbriques comptaven amb el suport de diversos empresaris i homes de negocis: «Revenga y Compañía», per exemple, la primera que s'instal.là a Elx, estava formada pels germans José i Pedro Revenga, rics terratinents, i per alguns fabricants d'espardenyes com Gervasio i Casto Torregrosa, introduïts també en negocis agrícoles i comercials (24).

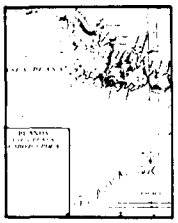
Malgrat el protagonisme espardenyer, també altres indústries participaren del creixement. Fins a finals de la dècada de 1880, pràcticament les úniques activitats manufactureres, a excepció de les relacionades amb el calçat, eren la mòlta de grans, la fabricació d'aiguardent i l'elaboració de materials de construcció (algeps i teules), i de sabó. Per tal de conéixer fins a quin punt aquestos sectors eren importants dins de l'estructura industrial il.licitana, ens pot servir com a bon indicador el repartiment percentual de la quantitat tributada pel concepte de fabricació (tarifa tercera de la Contribució Industrial), un procediment propugnat pel professor Nadal (25): fins entrar en la dècada dels 90, el sector industrial que acaparava el màxim percentatge, era l'espardenyer (al voltant d'un 60%), quedant la resta dominada per les alimentàries. Tanmateix, en els últims deu anys de la centúria, el ventall industrial es diversificà més: les alimentàries s'enriquiren amb la fabricació de xocolate, beguda gasosa, pastes de sopa i oli; el sector químic ja no es composava únicament de fabricació de sabó, sinó que s'hi afegiren el midó, els tints i els alcohols; hi aparegué un important sector elèctric, indústries d'arts gràfiques, mecàniques i de mobiliari. Al seu torn, els sectors manufacturers tradicionals en transformaren les estructures, reduïnt el número d'empreses, i augmentant la capacitat productiva. Però la novetat més important fou la dimensió abastada pel sector tèxtil, el qual, mitjançant un ràpid procés de concentració en fàbri-

22 *Ibidem*, p. 297.

23 «Como muestra valga un botón: en 1873, de los dieciocho propietarios de telares registrados en la matrícula industrial, 13 aparecían también como alpargateros» MIRANDA, J.A., «Una aproximación a la tipología fabril de la primera industrialización ilicitana» en *Canelobre*, (en premsa).

24 SEVILLA, M. *La industrialización de Elche*, Memòria de Llicenciatura inèdita, Universitat de València, 1976.

25 Per al qual «la Contribución Industrial y de Comercio, impuesto de producto, poco eficiente y equitativo cuando se aplica a las profesiones liberales, tan etéreas, tiene defensa al aplicarse, de manera sólo profesional, a los aparatos, perfectamente identificados, de la industria en sentido estricto. En este ámbito preciso, la agregación y comparación de las cuotas correspondientes a cada sector, proporcionadas a las utilidades medias respectivas, conduce con efectividad a aquella imagen globalizadora y ponderada por la que estoy abogando» (NADAL, CARRERAS i SUDRIA, *Op. Cit.*, p. 24.

ques molt modernes i mecanitzades, esdevingué la indústria amb major tributació, rebaixant considerablement els percentatges de l'espardenya.

La indústria tèxtil que es configura a Elx, a partir de 1892, si volem ser precisos amb les dates, presentava totes les característiques del model clàssic com a sector pautador de la industrialització. Era «una fábrica a gran escala, con un masivo consumo energético (proporcionado por agua o vapor), intensiva en capital, altamente mecanizada, con una gran fuerza de trabajo concentrada en una sola planta, con una elevada producción derivada de las técnicas de alta productividad, obtenida gracias a la poderosa maquinaria» (26). Altrament, la indústria espardenyera es bastia de nombroses empreses mitjanes i petites, moltes de caire familiar, amb una infraestructura mínima, una mecanització escassa, igual que el capital, i depenien en gran mesura del treball a domicili, i del crèdit a termini curt i mitjà (27). Però fou aquesta modesta indústria espardenyera, tan peculiar i tan pròxima a les formes artesanals de producció, la que aconseguí revolucionar l'economia del municipi il.licità. Es configurà, doncs, una burgesia industrial i una classe obrera a Elx (28); aquesta burgesia fou la responsable del sorgiment d'altres indústries i serveis auxiliars, inclòs l'avançat sector tèxtil. Tanmateix, el sector tèxtil s'hi esgotaria: hi ha un creixement al llarg del segle XX dins del sector, fins a la recent crisi. Aquest fet no repercuteix directament en el creixement de la resta de la indústria. La producció espardenyera actuà des del principi com a motor, per a l'expansió d'altres indústries, i fou responsable directa del sorgiment a Elx de la indústria de la sabata, que continua i profunditza el procés d'industrialització fins als nostres dies, i hereta moltes de les peculiaritats i suposats anacronismes de la indústria espardenyera.

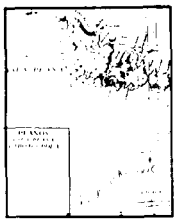
El plantejament resulta clar: ¿és una determinada forma d'estructures fabrils i empresarials allò que constitueix l'essència de la industrialització, o es tracta, altrament, d'una modificació irreversible de l'economia i la societat? Nosaltres ens inclinem per la segona opció; i si la industrialització consisteix en un procés, encapçalat per la indústria, que ha d'introduir l'economia en un creixement autosostingut i determina un comportament demogràfic i un model de societat. El cas d'Elx durant la segona meitat del segle XIX, és un cas peculiar quant a la forma d'industrialització: no presenta les característiques comunes als exemples clàssics d'aquest tipus de processos (l'anglés, en el pla general; el català, a Espanya; l'alcoià, al País Valencià...). Els trets distintius més destacats de la industrialització elxana són la descentralització productiva, l'escassa mecanització, i la persistència i importància del treball a domicili: tres fenòmens estretament relacionats.

La producció espardenyera es mantingué dispersa en multitud de petites i mitjanes empreses, en les quals resultava fonamental el treball a domicili, i gràcies al qual podien mantenir-se amb una in-

26 MATHIAS, P. *Introducción*; NADAL, J. i altres, *La revolución...*, p. 15-16.

27 *La industria y el pueblo*, núm. 26.

28 MORENO, F. *El movimiento obrero en Elche (1890-1931)*, Ajuntament d'Elx-Institut d'Estudis Juan Gil-Albert, Alacant, 1987.

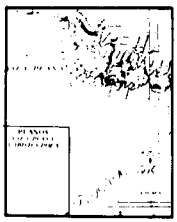

fraestructura mínima. Les dimensions reduïdes s'han atribuït tradicionalment a l'escassa capacitat financera dels empresaris il.licitans, antics obrers en moltes ocasions, que s'aventuraven amb els estalvis, o un crèdit de poca quantia, a muntar la pròpia fàbrica. Però aquesta no fou la principal causa del minifundisme industrial. La major part de les empreses tenia un capital molt reduït, i la pròpia patronal així ho reconeixia:

> «En la industria alpargatera de Elche se carece del elemento necesario: el capital, que es la sangre de la que necesitan el comercio y la industria para su fomento y su vida. Los fabricantes de alpargatas de Elche, que a nuestro cargo tenemos el desarrollo de la industria de este pueblo, somos rematadamente pobres (industrialmente hablando) y todos nuestros esfuerzos en bien de nuestro Elche querido han de tropezar siempre en (sic) la misma dificultad: en la falta de capital propio, y en la de encontrar quienes nos lo faciliten o lo dediquen al acrecentamiento de la industria ilicitana» (29).

Tanmateix, alguns dels propietaris de fàbriques espardenyeres ho eren alhora d'altres indústries o negocis, i aquests negocis no eren només els que tenien abans d'aventurar-se a la producció de calçat, sinó que la majoria en van veure la llum quan l'empresa espardenyera estava ja alguns anys funcionant. Açò significa que hi havia un capital disponible, però que existien poderoses raons que inclinaven els empresaris cap a la diversificació dels seus negocis, abans que a l'ampliació de les inversions en la indústria espardenyera. Així com s'havien aconseguit importants capitals mitjançant l'associació a fi de muntar les modernes fàbriques tèxtils, si el sector espardenyer els hagués requerit, s'haurien aconseguit. Però és que els mateixos empresaris que participaven en les societats tèxtils regien les seues fàbriques d'una forma totalment distinta d'aquells, i semblant a la de la resta de l'empresariat espardenyer. Per què? Sempre són diverses les raons que expliquen un fenomen: en aquest cas, sem-

29 *La industria y el pueblo*, núm. 26.

bla decisiu el fet que mentre al tèxtil eren evidents les economies d'escala per adaptar-se a la producció en grans sèries i a la mecanització, no succeïa el mateix amb l'espardenya; aquest producte estava subjecte a la diversitat de models i a les variacions de la demanda en funció de la moda. Mecanitzar l'elaboració resultava molt més difícil i implicava unes fortes inversions en capital constant, inversions a les quals no es veia suficient rendibilitat, quan es podia disposar d'una xarxa de treballadors a domicili que actuava com a matalàs esmorteïdor, davant les fluctuacions de la demanda. Això permetia d'incrementar la producció quan calia, sense haver de mantenir una greujosa estructura fixa (30). El mercat interior espanyol de béns de consum, durant el període de la Restauració era limitat i inestable, dependent, en gran mesura, de les conjuntures agrícoles (31). En aquestes condicions, les petites i mitjanes empreses tenien avantatges comparatius sobre les grans ja que la xarxa de servicis i indústries auxiliars feia possible la destinació de tota la inversió al producte real, i adequar-se, amb extraordinària rapidesa, a la demanda. En altres paraules: l'existència de «treballadors capacitats, serveis de transport, subministrament de matèries primeres, comissionistes i venedors amb coneixement del mercat, etc.» (32), aprofitats en comú, afavoria la descentralització productiva. La pèrdua de possibles economies internes d'escala es veia compensada per les economies externes de localització: la reducció de serveis generals, l'augment de la divisió del treball, la major mecanització, i aquests altres avantatges que comporta per a l'empresa el fet d'ampliar les dimensions, eren suplides, especialment a partir de la dècada de 1890, gràcies al «número y funciones de otras empresas de esa misma industria» que estaven localitzades al municipi il.licità (33).

La singularitat de la industrialització il.licitana també es manifesta al proletariat que s'hi configurà. Durant el segle XIX, el treballador de la indústria espardenyera no s'ajustà estrictament al tipus de «persona que vende su fuerza de trabajo a otra, llamada capitalista, que posee los medios de producción y que es también dueña de los bienes producidos» (34). En primer terme, hem de tenir en compte que tant en la tasca a domicili, com dintre les fàbriques, el treballador era amo de part o de la totalitat dels mitjans de producció que usava: els cosidors eren propietaris de llurs bancs i agulles; els rastelladors estaven obligats de tenir rastell propi, «siendo de su cuenta el aceite que gasten y las púas que se les puedan romper y cuantos gastos se les puedan ocasionar con sus ratrillos» (35); les aparadores a domicili compraven la seua màquina de cosir... etc. D'altra banda, l'obrer de l'espardenya no venia sols la seua força de treball, sinó que també comprava el treball d'altres i hi negociava: un cosidor, per exemple, podia tenir diversos aprenents, als quals retribuïa en funció dels seus serveis; es convertia, així, en obrer i empresari alhora, generava plusvàlua i en rebia. Aquest treballador se singularitzava, a més, per no dependre estretament d'una sola empresa, ja que era molt freqüent rebre encàrrecs de diverses fàbri-

30 MIRANDA, J.A., Una aproximación...

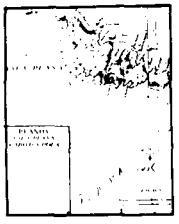
31 Albert Carreras ha demostrat la «elevada irregularidad interanual del consumo privado» a Espanya; es tractava de «fluctuaciones pero de corto alcance, con la excepción de las fuertes crisis de 1868, 1887-88 y 1897, reflejo pálido de las conocidas crisis de subsistencias que aún coleaban en la segunda mitad del siglo XIX (CARRERAS, A., *Gasto Nacional Bruto y formación de capital en España, 1849-1958. Primer Ensayo de estimación*; MARTIN ACEÑA i PRADOS DE LA ESCOSURA, (eds.) *La nueva historia económica de España*, Tecnos, Madrid, 1985.

32 BERNABE, J.M. Indústria i desenvolupament al País Valencià. El calçat a la Vall del Vinalopó, ed. Moll, Mallorca, 1976.

33 RICHARDSON, H.W., *Economía regional y urbana*, Alianza, Madrid, 1988, p. 233.

34 TUÑON DE LARA, M., *El movimiento obrero en la historia de España*, Sarpe, Madrid, 1988, p. 35.

35 «Unificación de precios de los rastrilleros que ha de empezar a regir el dia 23 de enero del año 1902» Tresor Històric, Arxiu Municipal d'Elx.

ques.

En conclusió, el cas d'Elx és una d'aquestes alternatives d'industrialització que Europa conegué durant el segle XIX. Les característiques peculiars no s'han d'estudiar com a anacronismes o signes de desenvolupament deficient, sinó com els trets d'un procés històric concret, que acabaria revolucionants l'economia i la societat del municipi. Una investigació que pot aportar interessants plantejaments a les noves reflexions sobre el concepte d'«industrialització».